

प्रस्तावना :

मागील प्रकरणामध्ये आपण उपयोगितेच्या संकल्पनेचा अभ्यास केला आहे. उपयोगिता मागणीचा आधार आहे. विशिष्ट वस्तूंमध्ये असणारी उपयोगिता इच्छा निर्माण करते. पण उपयोगिता स्वतःहून वस्तूला मागणी निर्माण करत नाही. या प्रकरणामध्ये मागणीचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मागणीचे विश्लेषण उपभोक्त्याच्या वर्तनाशी निगडित आहे.

मागणीची संकल्पना :

सर्वसाधारणपणे मागणी म्हणजे इच्छा. एखादी वस्तू हवीहवीशी वाटणे म्हणजे इच्छा होय. अर्थशास्त्रीयदृष्ट्या मागणी म्हणजे अशी इच्छा जिला खरेदीशक्तीचे पाठबळ आणि ते खर्च करण्याची मानसिक तयारी असते. अशा इच्छेचे रूपांतर मागणीत होते. उदा., एखाद्या व्यक्तीला दूरदर्शन संच खरेदी करण्याची इच्छा असेल पण त्यासाठी पुरेशी क्रयशक्ती उपलब्ध नसेल, तर ती केवळ इच्छा असेल मागणी नाही.

थोडक्यात, ‘सर्व इच्छा म्हणजे मागणी नाही. परंतु मागणी म्हणजे परिणामकारक इच्छा.’

मागणी = इच्छा असणे + खरेदी करण्याची तयारी + खरेदी क्षमता

हे करून पहा.

संकल्पनांची नावे लिहा.

- १) गरीब व्यक्तीला कार हवी आहे.
- २) एखाद्या श्रीमंत व्यक्तीने कार विकत घेतली.

मागणीची व्याख्या :

बेनहॅम यांच्या मते, “विशिष्ट वेळी विशिष्ट किमतीला विशिष्ट वस्तूची खरेदी केलेली नगसंख्या म्हणजे त्या वस्तूची मागणी होय.”

यावरून मागणीची खालील वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात.

- १) मागणी ही सापेक्ष संकल्पना आहे.
- २) मागणीला विशिष्ट वेळेचा व किमतीचा संदर्भ आवश्यक असतो.

मागणी पत्रक :

एखाद्या विशिष्ट वस्तूची किंमत आणि त्या वस्तूची मागणी यांतील कार्यात्मक संबंध ज्या सारणीद्वारे दर्शविला जातो, त्यास मागणी पत्रक असे म्हणतात.

मागणी पत्रक हे वैयक्तिक मागणी पत्रक आणि बाजार मागणी पत्रक असते.

अ) वैयक्तिक मागणी पत्रक :

विशिष्ट काळात, विशिष्ट किमतीला एका उपभोक्त्याने केलेली मागणी म्हणजे वैयक्तिक मागणी पत्रक होय.

विशिष्ट वेळेला व वेगवेगळ्या किमतींना वैयक्तिक उपभोक्ता किती नगसंख्या खरेदी करतो हे ज्या पत्रकात दर्शविलेले असते, त्यास वैयक्तिक मागणी पत्रक म्हणतात. खाली दिलेल्या वैयक्तिक मागणी पत्रकाद्वारे ह्याचे स्पष्टीकरण देता येईल.

तक्ता ३.१ वैयक्तिक मागणी पत्रक

‘क्ष’ वस्तूची किंमत (₹)	‘क्ष’ वस्तूला असलेली मागणी (किलो)
१०	१
८	२
६	३
४	४
२	५

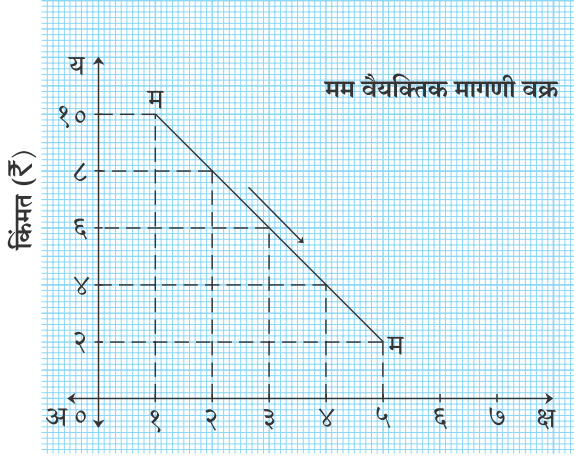
वरील तक्त्यात एका उपभोक्त्याची ‘क्ष’ वस्तूची विविध किमतींना केलेली खरेदी दर्शविलेली आहे. यावरून असे दिसून येते की, अधिक किमतीला कमी नगसंख्येची मागणी केली जाते आणि कमी किमतीला अधिक नगसंख्येची मागणी केली जाते. यावरून किंमत आणि मागणी यांमध्ये व्यस्त संबंध आहे.

वैयक्तिक मागणी वक्र :

वैयक्तिक मागणी वक्र हा वैयक्तिक मागणी तक्त्याचे आलेखीय सादरीकरण असते.

तक्ता ३.१ च्या आधारे वैयक्तिक मागणीवक्र खालील आकृतीच्या साहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

वैयक्तिक मागणी वक्र

वस्तूची मागणी (कि.ग्रॅ.)

आकृती ३.१

आकृती ३.१ मध्ये 'क्ष' अक्षावर वस्तूची मागणी व 'य' अक्षावर किंमत दर्शविली आहे. किंमत व मागणी यांमधला व्यस्त संबंध दाखवणारा 'मम' हा मागणी वक्र डावीकडून उजवीकडे खाली जाणारा आहे.

आकृती ३.२

ब) बाजार मागणी पत्रक :

विशिष्ट काळात विशिष्ट किंमतीला बाजारातील सर्व उपभोक्त्यांनी केलेली मागणी होय.

विशिष्ट वेळेला व वेगवेगळ्या किंमतींना बाजारातील सर्व उपभोक्ते किती नगसंख्या खरेदी करतात हे ज्या पत्रकात दर्शविलेले असते, त्यास बाजार मागणी पत्रक असे म्हणतात.

हे पत्रक सर्व ग्राहकांनी विविध किंमतींना केलेल्या मागणीच्या रकान्याची आडवी बेरीज करून प्राप्त करता येते. किंमत व मागणी यांत व्यस्त संबंध आहे, असेही यावरून दिसून येते.

हे खालील बाजार मागणी पत्रकाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येते.

तक्ता क्र.३.२ बाजार मागणी पत्रक

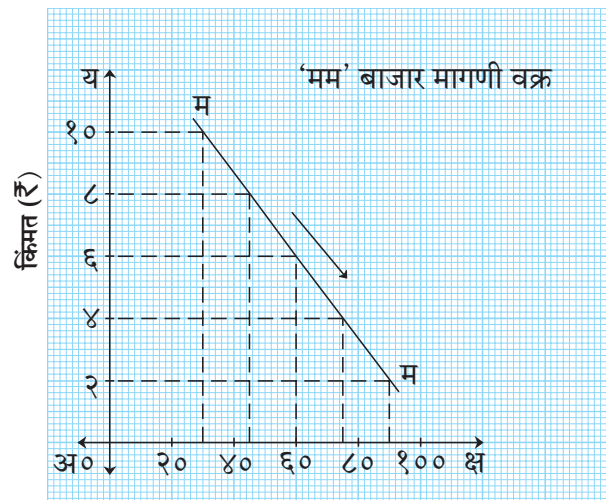
'क्ष' वस्तूची किंमत (₹)	'क्ष' वस्तूची मागणी (किलो)			बाजार मागणी (किलो) अ+ब+क
	ग्राहक 'अ'	ग्राहक 'ब'	ग्राहक 'क'	
१०	५	१०	१५	३०
८	१०	१५	२०	४५
६	१५	२०	२५	६०
४	२०	२५	३०	७५
२	२५	३०	३५	९०

वरील तक्त्यात वेगवेगळ्या अ, ब, क उपभोक्त्यांची 'क्ष' वस्तूची विविध किंमतींना केलेली खरेदी दर्शविलेली आहे. यावरून असे दिसून येते की, अधिक किंमतीला कमी नगसंख्येची मागणी केली जाते आणि कमी किंमतीला अधिक नगसंख्येची मागणी केली जाते. अशा प्रकारे किंमत आणि मागणी यांमध्ये व्यस्त संबंध आहे.

बाजार मागणी वक्र :

आलेखीयदृष्ट्या बाजार मागणी वक्र हा वैयक्तिक ग्राहकांच्या मागणी तक्त्याची आडवी बेरीज होय. तक्ता क्र.३.२ च्या आधारे बाजार मागणी वक्र खालील आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट केला आहे.

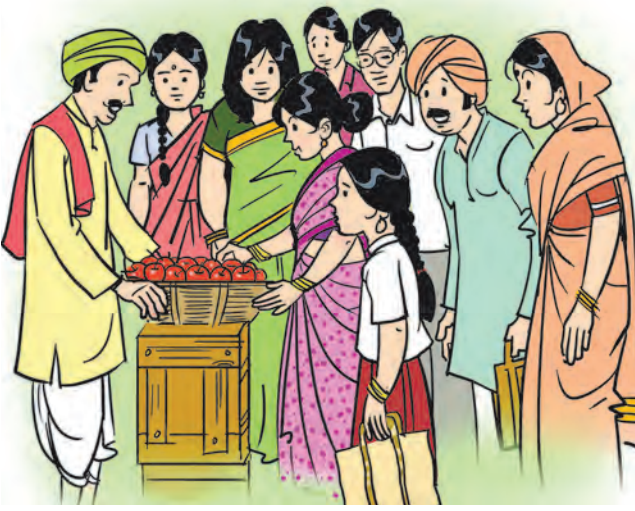
बाजार मागणी वक्र

मागणी (कि.ग्रॅ.)

आकृती ३.३

आकृती ३.३ मध्ये एका महिन्यातील 'क्ष' वस्तूंच्या विविध किमतींना असलेल्या मागणीच्या आधारे 'क्ष' वस्तूसाठीचा मागणी वक्र काढलेला आहे. यावरून असे दिसून येते की, मागणी वक्राचा उतार ऋणात्मक स्वरूपाचा आहे आणि हा वक्र डावीकडून उजवीकडे वरून खाली येणारा आहे.

आकृती ३.४ बाजार मागणी

हे करून पहा!

तुमचे कुटुंब मागवित असलेल्या विविध वस्तूंच्या मागणीचा मासिक तक्ता तयार करा. उदा., भाज्या, फळे, औषधे इत्यादी.

मागणीवक्र डावीकडून उजवीकडे वरून खाली येण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- १) **घटत्या सीमान्त उपयोगितेचा नियम :** एखाद्या वस्तूच्या साठ्यात वाढ झाली असता सीमान्त उपयोगिता क्रमशः घटत जाणारी असते. म्हणून एखाद्या वस्तूची किंमत कमी झाली तर उपभोक्ता जास्त नगसंख्येची मागणी करतो.
- २) **उत्पन्न परिणाम (वास्तव उत्पन्न) :** जेव्हा किंमत घटते, तेव्हा उपभोक्त्यांची खरेदीशक्ती (वास्तव उत्पन्न) वाढते. त्यामुळे ते सर्वसाधारण वस्तूंची जास्त प्रमाणात मागणी करू शकतात, त्याला उत्पन्न परिणाम असे म्हणतात.
- ३) **पर्यायता परिणाम :** पर्यायी वस्तूंबाबत असे दिसून येते की, एखाद्या वस्तूची किंमत वाढली तर उपभोक्ता पर्यायी वस्तूंची जास्त मागणी करतो आणि ज्या वस्तूंच्या किमती वाढतात त्यांची मागणी कमी करतो. यावरून असे दिसून येते की, किंमत व मागणी यांत व्यस्त संबंध असतो.

४) **विविध उपयोगी वस्तू :** जेव्हा एखादी वस्तू अनेक गरजा भागविण्यासाठी वापरली जाते अशा वस्तूची किंमत कमी झाली असता मागणी वाढते. याउलट अशा वस्तूची किंमत वाढली असता मागणी कमी होते.

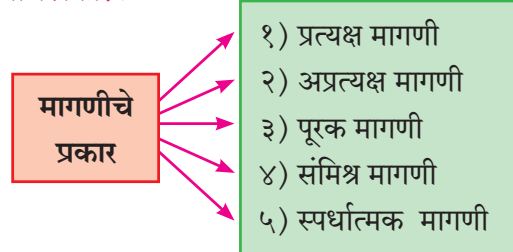
५) **नवीन उपभोक्ते :** जेव्हा वस्तूच्या किंमती कमी होतात तेव्हा नवीन ग्राहकवर्ग निर्माण होतो, ज्यांना या वस्तू खरेदी करणे परवडते अशा वस्तूच्या किंमती कमी झाल्याने वस्तूच्या एकूण मागणीत वाढ होते.

हे करून पहा!

खालील काल्पनिक मागणी पत्रक पूर्ण करा.

'क्ष' वस्तूची किंमत (₹)	मागणी (किलो)
३५०	३
३००	<input type="text"/>
२५०	१०
२००	<input type="text"/>
१५०	<input type="text"/>
१००	३०

मागणीचे प्रकार :

- १) **प्रत्यक्ष मागणी :** प्रत्यक्ष गरजा पूर्ण करण्यासाठी उपभोक्त्यांकडून ज्या वस्तूंना मागणी केली जाते, त्याला प्रत्यक्ष मागणी असे म्हणतात. या वस्तू उपभोक्त्यांच्या गरजा प्रत्यक्ष भागवितात. अशा प्रकारच्या उपभोग्य वस्तूंना मागणी केली जाते. उदा., अन्नाची मागणी, कपडे इत्यादी.
- २) **अप्रत्यक्ष मागणी :** अप्रत्यक्ष मागणीला परोक्ष मागणी असेही म्हणतात. या वस्तूंची मागणी वस्तूंच्या उत्पादनासाठी आवश्यक असते. ही मागणी उत्पादनाच्या वस्तूंची असते. अशा प्रकारे उत्पादन घटकांची मागणी अप्रत्यक्ष मागणी असते. उदा., साखर कारखान्यातील कामगारांची मागणी ही अप्रत्यक्ष मागणी असते.

३) **पूरक मागणी** : जेव्हा एखाद्या वस्तूची मागणी इतर कोणत्याही वस्तूबरोबर केली जाते, तेव्हा त्यास पूरक मागणी असे म्हणतात. पूरक मागणीलाच संयुक्त मागणी असेही म्हणतात. विशिष्ट गरज पूर्ण करण्यासाठी दोन किंवा अधिक वस्तूंची एकत्रित मागणी केली जाते, तेव्हा ती अस्तित्वात येते. उदा., शाईपेन आणि शाईची मागणी, कार आणि इंधनाची मागणी इत्यादी.

४) **संमिश्र मागणी** : एका वस्तूची मागणी अनेक उपयोगांसाठी केली जाते, तेव्हा त्यास संमिश्र मागणी असे म्हणतात. उदा., विजेची मागणी. याची मागणी वेगवेगळ्या उपयोगांसाठी जसे, विद्युत दिवे, पंखा, धुलाईयंत्र इत्यादींसाठी केली जाते.

५) **स्पर्धात्मक मागणी** : ही अशा वस्तूंची मागणी असते, जी एकमेकांना पर्याय असतात. उदा., चहा आणि कॉफी, साखर आणि गूळ इत्यादी.

हे करून पहा!

खालील तक्ता पूर्ण करा.

मागणीचे प्रकार	उदाहरण
प्रत्यक्ष मागणी	<input type="text"/> <input type="text"/>
<input type="text"/>	कापड उद्योगातील कामगार
पूरक मागणी	<div> <div>कॉफी तयार करण्यासाठी</div> <div> <div>कॉफी पावडर</div> <div><input type="text"/></div> <div><input type="text"/></div> <div><input type="text"/></div> </div> </div>
<input type="text"/>	सीएनजी आणि पेट्रोल, पेन आणि पेन्सिल
<input type="text"/>	<div> <div>दूध</div> <div> <div>चहा</div> <div>दही</div> <div>प्रत्यक्ष उपभोग</div> <div>मिठाई</div> </div> </div>

मागणी निर्धारित करणारे घटक :

वस्तूची मागणी निर्धारित करणारे घटक खालीलप्रमाणे :

१) **किंमत** : वस्तूची मागणी निर्धारित करणारा महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे किंमत होय. उपभोक्ते जेव्हा वस्तूची किंमत कमी असते तेव्हा अधिक प्रमाणात वस्तू खरेदी करतात

आणि जेव्हा वस्तूची किंमत अधिक असते तेव्हा कमी प्रमाणात वस्तू खरेदी करतात.

२) **उत्पन्न** : उपभोक्त्यांच्या उत्पन्नाचा खरेदीशक्तीवर परिणाम होतो. त्याचा वस्तूच्या मागणीवर परिणाम होतो. उत्पन्नात वाढ झाल्याने वस्तूच्या मागणीत वाढ होते आणि उत्पन्नात घट झाल्याने वस्तूच्या मागणीत घट होते.

३) **पर्यायी वस्तूंच्या किमती** : जर कमी किंमतीत पर्याय उपलब्ध असतील तर व्यक्ती महाग वस्तूपेक्षा स्वस्त पर्यायी वस्तूची मागणी करतील. उदा., साखर आणि गूळ. जर साखरेच्या किमतीत वाढ झाली तर गुळाची मागणी वाढेल.

४) **पूरक वस्तूंच्या किमती** : एका वस्तूच्या किंमतीत बदल झाल्यास त्याचा परिणाम इतर वस्तूंच्या मागणीवर होतो. उदा., कार आणि इंधन. जर इंधनाच्या किंमतीत वाढ झाली तर कारची मागणी कमी होईल.

५) **वस्तूचे स्वरूप** : जर एखाद्या वस्तूचा उपभोग अत्यावश्यक व टाळता येण्यासारखा नसेल तर त्या वस्तूची मागणी किमतीशी निगडित न राहता स्थिर राहील. उदा., रक्तदाब नियंत्रणाचे औषध.

६) **लोकसंख्येचे आकारमान** : लोकसंख्येचे आकारमान जास्त असेल तेव्हा वस्तूची मागणी जास्त असते आणि लोकसंख्येचे आकारमान कमी असेल तेव्हा वस्तूची मागणी कमी असते.

७) **भविष्यकालीन किमतीचा अंदाज** : वस्तूची किंमत भविष्यात कमी होईल असा उपभोक्त्याचा अंदाज असेल तर सद्यस्थितीला उपभोक्ता त्या वस्तूची कमी खरेदी करेल. त्याचप्रमाणे वस्तूची किंमत भविष्यात वाढेल असा उपभोक्त्याचा अंदाज असेल, तर सद्यस्थितीला उपभोक्ता वस्तूची जास्त खरेदी करेल.

८) **जाहिरात** : जाहिरात, विक्री प्रोत्साहन योजना आणि प्रभावी विक्री कौशल्य ग्राहकांच्या आवडी-निवडीत बदल घडवून आणतात व अनेक वस्तूंची मागणी निर्माण करतात. उदा., सौंदर्य प्रसाधने, टुथब्रश इत्यादी.

९) **आवडीनिवडी, सवयी व फॅशनस** : उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडी आणि सवयींचा मागणीवर प्रभाव पडतो.

उदा., चॉकलेटची आवड आणि चहाची सवय इत्यादी. याचप्रमाणे जेव्हा बाजारात नवीन फॅशन येते तेव्हा उपभोक्ता त्या प्रकारच्या वस्तूंची मागणी करतो. परंतु जेव्हा फॅशन कालबाह्य होते. त्यानंतर अचानक त्या वस्तूंची मागणी कमी होते.

१०) कररचना : वस्तू व सेवांवर जास्त कर दर आकारल्यास वस्तू व सेवांची किंमत वाढून मागणी कमी होईल आणि वस्तू व सेवांवर कमी कर आकारल्यास वस्तू व सेवांची किंमत कमी होऊन मागणी वाढेल.

११) इतर घटक :

- १) नैसर्गिक परिस्थिती
- २) तंत्रज्ञानातील बदल
- ३) सरकारी धोरण
- ४) रूढी आणि परंपरा इत्यादी

मागणीचा नियम (Law of Demand)

प्रस्तावना :

सन १८९० मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे' या ग्रंथात प्रा.आल्फ्रेड मार्शल यांनी मागणीच्या नियमाची मांडणी केली आहे. या नियमाद्वारे किंमत व मागणी यातील परस्पर संबंध स्पष्ट केला आहे.

सिद्धांताचे विधान :

प्रा. आल्फ्रेड मार्शल यांच्या मते, “ इतर परिस्थिती स्थिर असताना वस्तूची किंमत वाढली असता मागणी घटते आणि वस्तूची किंमत कमी झाली असता मागणी वाढते.”

दुसऱ्या शब्दांत, इतर परिस्थिती कायम असताना, वस्तूच्या किमतीत वाढ होते तेव्हा वस्तूच्या मागणीत घट होते आणि जेव्हा वस्तूच्या किमतीत घट होते तेव्हा वस्तूच्या मागणीत वाढ होते. अशा प्रकारे किंमत आणि मागणीचा संबंध व्यस्त स्वरूपाचा म्हणजेच परस्परविरोधी असतो.

मागणी व किंमत यांचा फलनसंबंध खालील प्रकारे स्पष्ट करता येतो.

$$Dx = f(Px)$$

येथे D = वस्तूची मागणी (Demand for the commodity)

x = वस्तू (Commodity)

f = फलन (Function of)

Px = वस्तूची किंमत (Price of the commodity)

गृहीतके :

मागणीचा नियम खालील गृहीतकांवर आधारित आहे.

१) स्थिर उत्पन्नपातळी : मागणीचा नियम जर अनुभवायचा असेल तर उपभोक्त्याचे उत्पन्न स्थिर असावे. जर उत्पन्न पातळीत वाढ झाली तर उपभोक्त्यांकडून किमतीत वाढ होऊनही मागणीत वाढ केली जाईल.

२) लोकसंख्येच्या आकारमानात बदल नाही : देशातील लोकसंख्येचा आकारमान आणि रचना वस्तूंची एकूण मागणी प्रभावित करते. त्यामुळे असे गृहीत धरले जाते की, लोकसंख्येचे आकारमान स्थिर आहे.

३) पर्यायी वस्तूंच्या स्थिर किमती : पर्यायी वस्तूंच्या किमतीत बदल होत नाही, असे गृहीत धरले आहे. कारण पर्यायी वस्तूंच्या किमतीत बदल झाला तर त्याचा परिणाम वस्तूंच्या मागणीवर होतो.

४) पूरक वस्तूंच्या स्थिर किमती : पूरक वस्तूंच्या किमतीत बदल होत नाही, असे गृहीत धरले आहे. कारण पूरक वस्तूंच्या किमतीत बदल झाला तर त्याचा परिणाम वस्तूंच्या मागणीवर होतो.

५) भविष्यात किंमत बदलाची अपेक्षा नाही : उपभोक्त्यांची भविष्यात किंमतविषयक बदल घडून येण्याची कोणतीही अपेक्षा नाही, असे गृहीत धरले आहे. जर भविष्यात वस्तूची किंमत वाढण्याचा अंदाज असेल तर उपभोक्ते सध्या किंमत वाढत असतानाही जास्त मागणी करू शकतात.

६) आवडीनिवडी, सवयी, प्राधान्य, फॅशन इत्यादींमध्ये बदल होत नाही : उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडी, सवयी, प्राधान्य, फॅशन इत्यादींमध्ये बदल होत नाही, असे गृहीत धरले आहे. यामध्ये बदल झाल्यास मागणीमध्ये बदल होतो.

७) करविषयक धोरणात बदल नाही : प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करांबाबतच्या सरकारी धोरणांचा विविध वस्तू व सेवांच्या मागणीवर मोठा प्रभाव पडतो. सरकारने जाहीर केलेल्या

करविषयक सरकारी धोरणांमध्ये कोणताही बदल होत नाही, असे गृहीत धरले आहे.

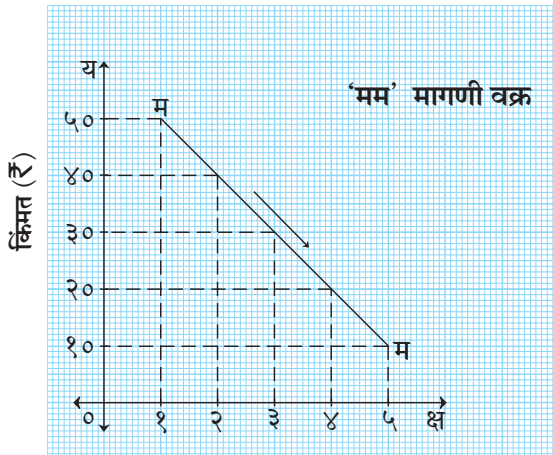
खालील उदाहरणाच्या साहाय्याने मागणीचा नियम पत्रक व आकृतीच्या साहाय्याने स्पष्ट केला आहे.

तक्ता क्र. ३.३ मागणी पत्रक

‘क्ष’ वस्तूची किंमत (₹)	‘क्ष’ वस्तूची मागणी (किलो)
५०	१
४०	२
३०	३
२०	४
१०	५

तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, जेव्हा ‘क्ष’ वस्तूची किंमत प्रतिकिलोस ५० ₹ असते, तेव्हा मागणी १ किलो आहे. परंतु जेव्हा किंमत ५० ₹ वरून ४० ₹ पर्यंत कमी होते, तेव्हा मागणी १ किलोवरून २ किलोपर्यंत वाढते. ज्या वेळेस वस्तूची किंमत ३० ₹ असते, तेव्हा मागणी ३ किलो होते. त्याचप्रमाणे किंमत २० ₹ प्रति किलो असताना ४ किलो मागणी केली जाते आणि किंमत १० ₹ पर्यंत घटते तेव्हा मागणी ५ किलोपर्यंत वाढते. यावरून असे स्पष्ट होते की, जेव्हा वस्तूची किंमत कमी होते तेव्हा मागणीत वाढ होते आणि वस्तूची किंमत वाढते तेव्हा मागणीत घट होते. म्हणजेच किंमत व मागणी यांत व्यस्त स्वरूपाचा संबंध असतो.

मागणी वक्र

वस्तूची मागणी (किलो)

आकृती ३.५

आकृती ३.५ मध्ये, ‘क्ष’ अक्षावर वस्तूची मागणी आणि ‘य’ अक्षावर किंमत दर्शविली आहे. ‘मम’ हा मागणी वक्र आहे. जो डावीकडून उजवीकडे वरून खाली येणारा असतो. म्हणजे मागणी वक्राचा आकार ऋणात्मक असतो. कारण हा वक्र किंमत आणि मागणीचा व्यस्त संबंध दर्शवितो.

हे करून पहा!

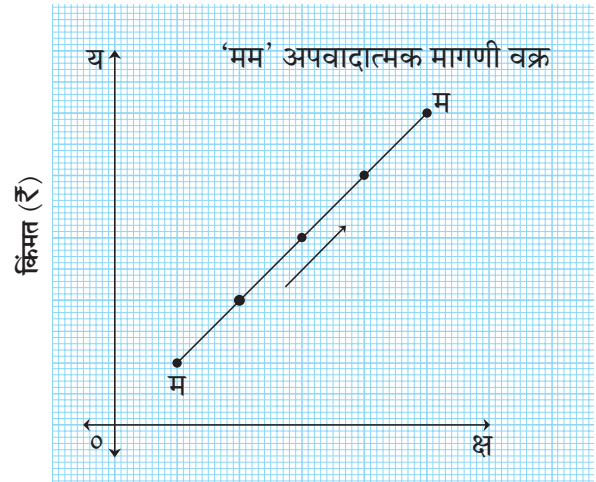
खालील मागणी तक्त्याच्या साहाय्याने मागणी वक्र काढा.

सफरचंदाची प्रतिकिलो किंमत (₹)	सफरचंदाची मागणी (किलो)
४०	५
५०	४
६०	३
७०	२
८०	१

मागणीच्या नियमाचे अपवाद :

मागणीच्या नियमाचे काही अपवाद आहेत. याचाच अर्थ काही अपवादात्मक परिस्थितीत वस्तूची किंमत वाढते तेव्हा उपभोक्ता अधिक वस्तूची खरेदी करतो आणि किंमत कमी झाल्यावर कमी वस्तूची खरेदी करतो. अशा वेळी मागणी वक्र डावीकडून उजवीकडे खालून वर जाणारा असतो. मागणी वक्रातील धनात्मक संबंध आकृती ३.६ च्या साहाय्याने स्पष्ट केला आहे.

अपवादात्मक मागणी वक्र

वस्तूची मागणी (किलो)

आकृती ३.६

मागणीच्या नियमाचे अपवाद खालीलप्रमाणे आहेत :

- १) **गिफेनचा विरोधाभास** : कनिष्ठ वस्तू किंवा हलक्या प्रतीच्या वस्तू म्हणजे गिफेन वस्तू, की ज्या वस्तूंच्या किमती कमी झाल्या तरी त्यांच्या मागणीत वाढ होत नाही. अशा वेळी जेव्हा वस्तूची किंमत कमी होते, तेव्हा त्या वस्तूची मागणी कमी होते. सर रॉबर्ट गिफेन यांनी इंग्लंडमध्ये कनिष्ठ दर्जाच्या वस्तूंमधील संबंध शोधून काढला, जेव्हा पावाच्या किंमती कमी होतात तेव्हा व्यक्ती त्यांची अधिक खरेदी करत नाहीत. कारण त्याची खरेदीशक्ती आणि वास्तव उत्पन्नात वाढ होते आणि त्याऐवजी ते उच्च दर्जाच्या वस्तू उदा., मांस खरेदी करण्यास प्राधान्य देतात, यालाच गिफेनचा विरोधाभास असे म्हणतात.
- २) **प्रतिष्ठेच्या वस्तू** : मौल्यवान वस्तू जसे, हिरे, सोने इत्यादी प्रतिष्ठादर्शक वस्तू आहेत. म्हणून श्रीमंत व्यक्ती अशा वस्तूंच्या किमतीत वाढ झाली तरीही अधिक वस्तू खरेदी करतात.
- ३) **भविष्यकालीन किमतीचा अंदाज** : जेव्हा लोकांना भविष्यकाळात वस्तूंच्या किंमती वाढतील असा अंदाज असेल, तेव्हा हा मागणीचा नियम खरा ठरणार नाही. अशा परिस्थितीत, वस्तूंच्या किंमती वाढत असताना देखील उपभोक्ते अधिक मागणी करतात. उदा., दीपावलीच्या अगोदर साखर, तेल यांसारख्या वस्तूंच्या किंमती वाढत असतानाही उपभोक्ते वाढत्या किंमतीला मागणी करतात. कारण दीपावलीमध्ये किंमती अधिक वाढण्याची शक्यता असते.
- ४) **किमतीचा आभास** : अनेक वेळा उपभोक्त्यांना असे वाटते की, जास्त किमतीच्या वस्तू चांगल्या दर्जाच्या असतात आणि म्हणून या वस्तूंच्या मागणीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. उदा., उच्च दर्जाच्या वस्तू.
- ५) **अज्ञान** : काही वेळेस व्यक्ती अज्ञानामुळे अधिक किंमत असतानाही वस्तू खरेदी करतात. हे तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा उपभोक्त्याला इतर ठिकाणी त्या वस्तूंवरील किमतीबद्दल माहिती नसते.
- ६) **सवयीच्या वस्तू** : चहासारख्या विशिष्ट वस्तूंच्या उपभोगाची सवय असल्यास अधिक किंमतीलाही गरजेनुसार खरेदी केली जाते.

हे करून पहा!

मागणीच्या नियमांच्या अपवादांची आणखी उदाहरणे शोधा.

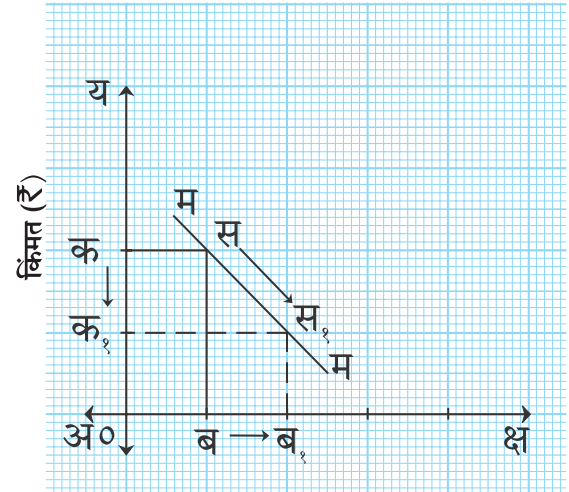
- १) प्रतिष्ठेच्या वस्तू -
- २) सवयीच्या वस्तू -
- ३) विख्यात उत्पादन संस्थेच्या वस्तू -

मागणीतील विचलन :

इतर परिस्थितीत बदल न होता केवळ किंमतीतील बदलामुळे जेव्हा मागणीत चढउतार होतात. तेव्हा त्याला मागणीतील विचलन म्हणतात. याचे दोन प्रकार आहेत.

- १) **मागणीतील विस्तार (प्रसरण)** : इतर परिस्थितीत, जसे आवडनिवड, उपभोक्त्याचे उत्पन्न, लोकसंख्येचे आकारमान इत्यादींमध्ये कोणताही बदल न होता फक्त किंमत कमी झाल्याने मागणीत वाढ होते, तेव्हा त्यास मागणीतील विस्तार असे म्हणतात.
- मागणी वक्र ही त्याच मागणी वक्रावर खालच्या दिशेने सरकते. हे आकृती ३.७ च्या साहाय्याने स्पष्ट केले आहे.

मागणीतील विस्तार

वस्तूची मागणी (किलो)

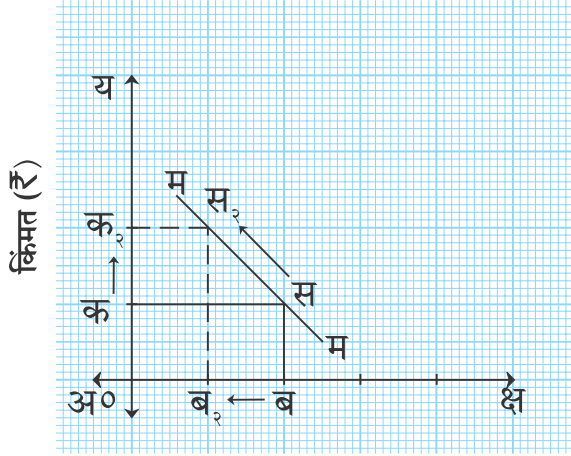
आकृती ३.७

आकृती ३.७ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 'म' हा मागणी वक्र आहे. 'स' बिंदूकडून 'स१', बिंदूकडे त्याच मागणी वक्रावर खालच्या दिशेने होणारे हे विचलन मागणीतील विस्तार दर्शविते.

२) **मागणीतील संकोच (आकुंचन)** : इतर परिस्थितीत जसे, आवडीनिवड, उपभोक्त्याचे उत्पन्न, लोकसंख्येचे आकारमान इत्यादीमध्ये कोणताही बदल न होता फक्त किंमतीत वाढ झाल्याने मागणीत घट होते, तेव्हा त्यास मागणीतील संकोच असे म्हणतात.

मागणी ही त्याच मागणी वक्रावर वरच्या दिशेने जाते. हे आकृती ३.८ च्या सहाय्याने स्पष्ट केले आहे.

मागणीतील संकोच/आकुंचन

वस्तूची मागणी (किलो)

आकृती ३.८

आकृती ३.८ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 'मम' हा मागणी वक्र आहे. 'स' बिंदूकडून 'स२' बिंदूकडे त्याच मागणी वक्रावर वरच्या दिशेने जाणारे हे विचलन मागणीतील संकोच (आकुंचन) दर्शवते.

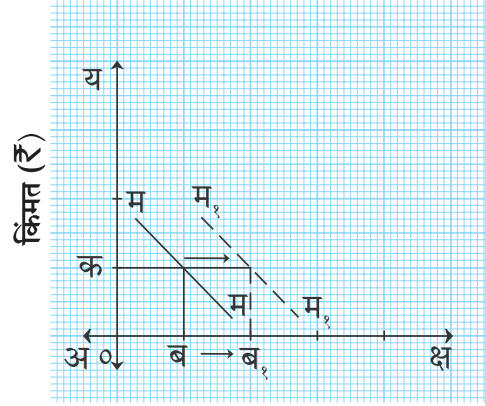
मागणीतील बदल :

किंमत स्थिर असते आणि इतर घटकांतील बदलाचा परिणाम म्हणून जेव्हा वस्तूची मागणी वाढते किंवा कमी होते, त्याला मागणीतील बदल असे म्हणतात. याचे दोन प्रकार आहेत.

१) **मागणीतील वृद्धी (वाढ)** : इतर परिस्थितीमध्ये जसे उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडी, उपभोक्त्याचे उत्पन्न, नैसर्गिक परिस्थिती इत्यादींमध्ये अनुकूल बदल होतो आणि किंमत स्थिर असल्याने मागणीत वाढ होते, तेव्हा त्यास मागणीतील वृद्धी असे म्हणतात.

मागणी वक्र हा मूळ मागणी वक्राच्या उजवीकडे स्थानांतरीत होतो. हे आकृती ३.९ च्या सहाय्याने स्पष्ट केले आहे.

मागणीतील वृद्धी

वस्तूची मागणी (किलो)

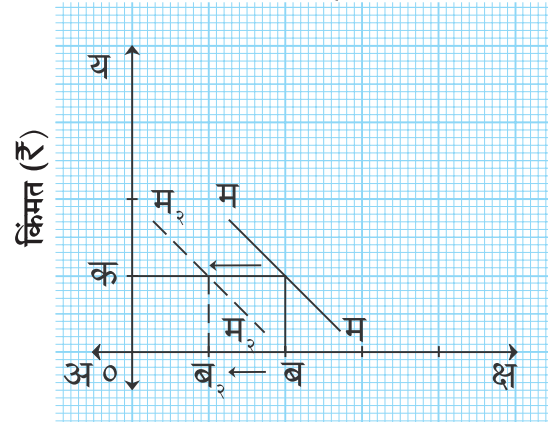
आकृती ३.९

आकृती ३.९ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 'म' हा मूळ मागणी वक्र आहे. 'मम' वरून 'म, म२' पर्यंत स्थानांतरीत झालेला 'मम' हा मागणी वक्र मागणीमध्ये झालेली वृद्धी दर्शवितो.

२) **मागणीतील ऱ्हास (घट)** : इतर परिस्थितीमध्ये जसे उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडी, उपभोक्त्यांचे उत्पन्न, नैसर्गिक परिस्थिती इत्यादींमध्ये प्रतिकूल बदल होतो आणि किंमत स्थिर असल्याने मागणीत घट होते, तेव्हा त्यास मागणीतील ऱ्हास असे म्हणतात.

मागणी वक्र हा मूळ मागणी वक्राच्या डावीकडे स्थानांतरीत होतो. हे आकृती ३.१० च्या सहाय्याने स्पष्ट केले आहे.

मागणीतील ऱ्हास

वस्तूची मागणी (किलो)

आकृती ३.१०

आकृती ३.१० मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 'मम' हा मूळ मागणीवक्र आहे. 'मम' वरून 'म२, म' पर्यंत स्थानांतरीत झालेला 'मम' हा मागणी वक्र मागणीमध्ये झालेला ऱ्हास दर्शवितो.

तुम्हांला माहीत हवं!

१) मागणी - मागणी ही सूक्ष्म अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे. व्यक्ती एखाद्या विशिष्ट वेळी विशिष्ट किमतीत वस्तूची जी नगसंख्या खरेदी करण्यास तयार असते, त्याला मागणी म्हणतात.

२) समग्र मागणी - समग्र मागणी ही स्थूल अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे. विशिष्ट रोजगार पातळी असताना उत्पादित झालेल्या वस्तूच्या विक्रीमधून आलेले अपेक्षित विक्री मूल्य म्हणजे समग्र मागणी होय.

स्वाध्याय

प्र. १. खालील विधाने पूर्ण करा :

- १) पर्यायी वस्तूची किंमत आणि मागणी यांत .....
 अ) प्रत्यक्ष संबंध असतो.
 ब) व्यस्त संबंध असतो.
 क) कोणताही बदल नाही.
 ड) प्रत्यक्ष आणि व्यस्त संबंध असतो.
- २) हलक्या प्रतीच्या बाबतीत उत्पन्न व मागणी यांत .....
 अ) प्रत्यक्ष संबंध असतो.
 ब) व्यस्त संबंध असतो.
 क) कोणताही बदल नाही.
 ड) प्रत्यक्ष आणि व्यस्त संबंध असतो.
- ३) मागणी व किंमत यांचा फलनसंबंध खालील सूत्राने असा .....
 अ) $D_x = f(P_x)$ ब) $D_x = f(P_z)$
 क) $D_x = f(y)$ ड) $D_x = f(T_x)$
- ४) जेव्हा अधिक किमतीला कमी नगसंख्येला मागणी केली जाते, हे असे दर्शविते की, ...
 अ) मागणीतील वृद्धी
 ब) मागणीतील विस्तार
 क) मागणीतील ऱ्हास
 ड) मागणीतील संकोच

प्र. २. अर्थशास्त्रीय पारिभाषिक शब्द सुचवा :

- १) अशी परिस्थिती, जेथे कमी किमतीत अधिक प्रमाणात मागणी केली जाते .....
- २) मागणी पत्रकाचे आलेखीय सादरीकरण .....

- ३) अशी वस्तू, जी अनेक उपयोगांसाठी वापरली जाते .....
- ४) किंमत स्थिर असताना इतर घटकांतील बदलाचा परिणाम म्हणून जेव्हा मागणी वाढते .....
- ५) अशी इच्छा, जीला खरेदीशक्तीचे पाठबळ आणि ते खर्च करण्याची मानसिक तयारी असते .....

प्र. ३. फरक स्पष्ट करा :

- १) इच्छा आणि मागणी
- २) मागणीतील विस्तार आणि मागणीतील संकोच
- ३) मागणीतील वृद्धी आणि मागणीतील ऱ्हास.

प्र. ४. खालील विधानांशी तुम्ही सहमत की असहमत ते सकारण स्पष्ट करा :

- १) मागणी वक्र हा डावीकडून उजवीकडे वरून खाली येतो.
- २) मागणी निर्धारित करणारा किंमत हा एकमेव घटक आहे.
- ३) जेव्हा गिफेन वस्तूची किंमत कमी होते, तेव्हा त्याची मागणी वाढते.

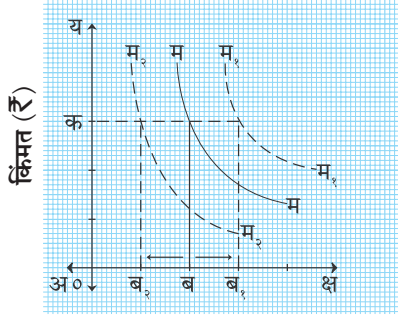
प्र. ५. १) खालील तक्त्याचे निरीक्षण करून प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

किंमत (₹)	मागणी (किलो)			बाजार मागणी (किलो) अ+ब+क
	उपभोक्ता 'अ'	उपभोक्ता 'ब'	उपभोक्ता 'क'	
२५	१६	१५	१२	<input type="text"/>
३०	१२	११	१०	<input type="text"/>
३५	१०	०९	०८	<input type="text"/>
४०	०८	०६	०४	<input type="text"/>

अ) बाजार मागणी पत्रक पूर्ण करा.

ब) वरील बाजार मागणी पत्रकाच्या साहाय्याने बाजार मागणी वक्र तयार करा.

२) खालील आकृतीचे निरीक्षण करा आणि प्रश्नांची उत्तरे द्या.

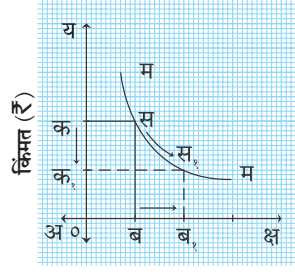

वस्तूची मागणी (किलो)

- १) उजवीकडे स्थानांतरीत होणारा मागणी वक्र
- २) डावीकडे स्थानांतरीत होणारा मागणी वक्र
- ३) वस्तूची किंमत
- ४) मागणीतील वृद्धी आणि ऱ्हास संकल्पना स्पष्ट करा.

३) खालील आकृतीचे स्पष्टीकरण करा.

‘अ’

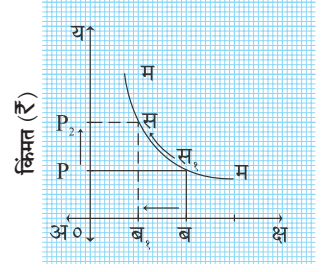
वस्तूची मागणी (किलो)

‘अ’

१) ‘अ’ या आकृतीत मागणीतील ..... दर्शविला आहे.

२) ‘अ’ या आकृतीत मागणी वक्र ..... च्या दिशेने सरकतो.

‘ब’

वस्तूची मागणी (किलो)

‘ब’

१) ‘ब’ या आकृतीत मागणीतील ..... दर्शविला आहे.

२) ‘ब’ या आकृतीत मागणी वक्र ..... च्या दिशेने सरकतो.

प्र. ६. खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा :

- १) मागणीचा नियम अपवादांसह स्पष्ट करा.
- २) मागणीचे निर्धारक सविस्तर स्पष्ट करा.

